

**Parnasotik *Euzkadia*-ra. Eusebio M.
Azkueren poesiagintza eta nazio identitatea**

**Del Parnaso a *Euzkadia*. Creación poética de Eusebio
M. Azkue e identidad nacional.**

**Du Parnasso à *Euzkadia*. Création poétique d'Eusebio
M. Azkue e identité nationale.**

**From Parnassus to *Euzkadia*. Eusebio M. Azkue's
poetic creation and national identity.**

BIJUESCA, K. Josu
Deustuko Unibertsitatea

Noiz jaso: 2014-07-01
Noiz onartua: 2014-09-30

Euskera. 2013, 58, 2. 395-432. Bilbo
ISSN 0210-1564

Eusebio Maria Azkueren poesiagintzari eskainitako artikulua hau atal bitan dago banatuta. Lehenengoan XIX. mendeko euskal identitatearen ezaugarriak E. M. Azkueren diskurtso poetikoan arakatu eta ezaugarri horietako bat, abertzaletasun bikoitza iritzi izan zaiona, berrikusi da subjektu melankoliko euskaldunaren argitan.

Bigarren atalean Azkueren ideia metapoetikoak arakatu dira, batez ere Euzka musaren alegoriaren bitartez adierazitakoak, alegoria horrek sortzen duen subjektibazio prozesua aztertzen den bitartean.

Hitz gakoak: Eusebio Maria Azkue, *Euzkadia*, Parnasoa, alegoria, subjektu euskaldun melankolikoa, nazio identitatea, patriarkalismoa.

Este artículo dedicado a la obra poética de Eusebio María Azkue está dividido en dos partes. La primera, investiga los rasgos de la identidad vasca del siglo XIX en el discurso poético de Azkue, y reinterpreta uno de esos rasgos en relación al sujeto melancólico vasco, lo que se ha venido definiendo como doble patriotismo.

En la segunda parte, se han estudiado las ideas meta-poéticas, sobre todo las representadas por la alegoría de la musa *Euzka*, analizando a su vez el proceso de subjetivación que genera dicha alegoría.

Palabras clave: Eusebio Maria Azkue, *Euzkadia*, El Parnaso, alegoría, sujeto vasco melancólico, identidad nacional, patriarcalismo.

Cet article consacré à l'oeuvre poétique d'Eusebio María Azkue est divisé en deux parties. La première s'intéresse aux traits de l'identité basque du XIXe siècle dans le discours poétique d'Azkue ; il réinterprète l'un de ces traits en relation avec le sujet mélancolique basque qui a été défini comme double patriotisme.

La seconde partie s'intéresse aux idées métagoétiques, surtout celles qui sont représentées par l'allégorie de la muse *Euzka* ; elle analyse alors le processus de subjectivation généré par cette allégorie.

Mots-clés : Eusebio Maria Azkue, *Euzkadia*, Le Parnasse, allégorie, sujet basque mélancolique, identité nationale, patriarcalisme.

This article on the poetry of Eusebio Maria Azkue is divided into two parts. The first investigates the features of 19th century Basque identity in Azkue's poetic discourse and reinterprets one of those features, which has come to be defined as double patriotism, in the light of the Basque melancholic subject.

In the second part his metapoetic ideas have been studied, especially those represented by the allegory of the muse *Euzka*, together with the process of subjectivation generated by that allegory.

Keywords: Eusebio Maria Azkue, *Euzkadia*, Parnassianism, allegory, Basque melancholic subject, national identity, patriarchalism.

1.

XIX. mendean euskal naziotasunaren ideiak toki zabala bete zuen politikari, kazetari, idazle edota pentsalarien artean. Euskal Herri penintsularri dagokionez, esan izan da XIX. mendeko euskal identitatearen osagaiak ondorengoak direla: foruak; fede katolikoa; euskal lurraldeen historia berariazkoa; euskara; eta abertzaletasun edo *patriotismo* bikoitza, alegia euskal abertzaletasuna eta espainola (Rubio, 2003, 99-177). Abertzaletasun bikoitzaren ideia hori deigarri gerta dakiguke egun. Eusebio Maria Azkueren sasoiari, ostera, jarrera hegemonikoa zen nonbait, abertzaletasun espainola oso modu estu eta berezian ulertuta baina: koroari zor zitzaion leialtasun gisa, koroa bera jotzen zenez gero foruen azken babesle eta bermetzat (Rubio, 2003, 160). Eusebio Maria Azkueren poesiagintzak ondo erakusten ditu XIX. mendeko euskal identitatearen alde horiek guztiak, beraren bertso sortak garantzian ikusiko dugunez. Aldi berean euskal identitatearen alde horiek ñabardura bereziak jasoko dituzte poeta honen eskuetan, batez ere *patriotismo* bikoitzari dagokion horrek.

Euskal identitatearen alde horiek ondoen erakusten duten bertso sailetariko bat «Anchinarik ona» tituluduna da. Poema horretan iragan loria-tsua eta orain negargarria aurrez aurre irudikatu dira, bai eta batetik bestera etortzeko arrazoiak eman ere. Lehengo euskaldunak erromatarrek eta Leongo erreinuak menperatu ezin izan zituzten bitartean, egungoak atzerriko indarren eragin kaltegarripean jausi dira. *Mundu zaharra* deitzen duenaren gainbehera eta baloreen iraultza salatzen ditu Azkuek. Horretarako arrazoiak bigarren ahapaldian laburtu eta ondorengoetan garatzen ditu:

Erakuzten cirian
 Lenago arpegijhak,
 Orain baña guebiltsas
 Maskaraz erdijhak.
 Asko guztuz aistu da
 Euskera gozoa,
 Ez dogu esagotuten
 Lengo Jaungoicua.
 (Azcue, 1990, 228; 9-16 l.)

Lehenengo arrazoaia, beraz, ohitura zaharrak bertan behera utzi eta «ekandu zital» berriei (84 l.) atea irekitzea; bigarrena, euskara ahaztea; eta azkenik, fedea galtzea. Euskal identitatearen ezaugarri funtsezko zenbaiten galarak jarri ei du *mundu zahar* hori arriskuan. Baina arrazoiak agertzeko ordena eta bakoitzari eskainitako luzera adierazgarri diren heinean, lehenengoa litzateke hiruretatik garrantzitsuena, alegia atzerriko ohitura berriak beso zabalik onartzea, eta horien artean janzkerari eta ibilgailu edota garraiobideei dagozkienak. Hona hemen azken horietan Azkuek salaturiko aldaketa:

¿Nun dira orduko guizon
Gueure Patriarcak,
Jhasten zituezanak
Oñetan abarcak?
Ez zan mando burdirik
Ibilteko euretan,
Nagozihak ebiltzan
Zamari ganetan.

Vizcajian eguin dira
Bide-laun zabalak
Libre sartu deitezana
Ekandu zitalak:
Orain gagoz eguiten
Burdña bidea
Fueruak igasteko
Segurua atia.

(Azcue, 1990, 231-232; 73-88 l.)

Lehenagoko ohituren kontra, «[g]aur dabil Vizcaitarra / mando burdijhetan» (105-106 l.), eta laster trenean, goratxoago ikusi dugunez. Beste horrenbeste gertatzen da gizarte ohiturei dagokienez, alegia janzkerari, berbarerari eta jan-edateko erari:

Parisen ernetan da
Moda bat astian
Sustraijhak dituzana
Laster gueure artian:
Cembait diru daroian
Urtian kabuan

Españati modeak,
 Ez daukat buruan.
 Ala francesa berba,
 Ala francesa jhan,
 Ala francesa jhantsi,
 Ala francesa edan:
 Española gorputza
 Francesa arima,
 Au da len esan dodan
 Gueure maskaria.

(Azcue, 1990, 234; 113-128 l.)

Poetaren begietan foruak, historia, hizkuntza eta fedea ez ezik, ohiturak ere identitate zeinu dira, batez ere janzkerari eta garraioari dagozkionak, ohitura berri horiek atzerriko eragin kaltegarriak ondoen erakusten dituztelako. Ohitura berri horiei buruzko aipamenetan modaren bitartez alegorizatutako inperialismo kultural atzerritarra identifikatu du Gabilondok (2003, 24). Atzerri hori, gainera, ez da zehazki Espainia. Espainiarrak baino askoz mehatxagarriagoztat jotzen ditu frantsesak, ikusi berri dugunez, eta ingelesak, biak ala biak liberalen laguntzaile izandakoak lehen karlistadan, ingelesen kontra agertzean iradokitzen denez:

Gutziz azpiratuta
 Ingelesak gaukaz
 Guri eguiten dozcuzan
 Citalkerijhagaz.
 Ogueta sei urtian
 Dogu adiskidia
 Gueure galtsaigarritsat
 Bere mesedia.

(Azcue, 1990, 234; 129-136 l.)

Azkueren bertso sail honetako subjektuak bere burua euskaldun eta era berean espainoltzat duela ematen du, era horretara gauzatuz hasieran aipaturiko abertzaletasun bikoitza. Badirudi espainolak beharrean, frantses eta ingelesak dituela euskaldunen egoeraren erruduntzat, haiek dira-eta azken batean gero liberal espainolek eurenak egingo dituzten ideia eta jarrera erasokorren asmatzaileak.

«Guizaldi onetaco deungac» bertso sailean ere ingelesak gaiztotzat irudikatzen dira. Ingelesen jarrera inperialista salatzeaz batera, Ilustrazioaren «argia» munduan zehar zabaldu izana leporatzen die:

Ingeles idun senduac
 Danac euren antzecuac
 Edo batetic
 Edo bestetic
 Dabiltz mundua argituten
 Eta bazterrac ostuten.
 (Azcue, 1990, 402; 37-42 l.)

Argi hori ostera inoren kalterako izaten da euren mesederako beste, lapurretara emanak direnez gero, Italia batu baino lehenagoko Napolesen gertatuak erakusten duenez:

Egun deungaren batian
 Sartu zan euren artian
 Pausu pausuca
 Ta issil ostuca
 Guizaldi onetaco arguija

 Chimista deunga gorija
 Chimista onec zaurituric
 Guelditu ziran itsuric
 Guizon artezac
 Eta Inguelesac
 Artu cituezan argalac,
 Alperrac ta Generalac.
 (Azcue, 1990, 403-404; 61-72 l.)

Ill cirian gauza on zarrac
 Asi cirian negarrac
 Jan zan oguija
 Ta miserija
 An zan aguertu ugari
 Esquerrac gaurco arguijari.
 (Azcue, 1990, 405; 91-96 l.)

Azkuek hobetsitako argia antzinako erregimenaren oinarrietariko bat izandako fedearena da, Ozollo eta Uriarte frantziskotarrei misioetara irtean egindako «Zuace eta erreizuez» bertso sailean adierazi bezala:

Zuace ta erreizuez
Fediaren suagaz
Arima dagozanac
Otz pecatuagaz:
Zuace dozuela
Arguija ezpanetan
Ta ceruco bidia
Ceuen pausuetan
(Azcue, 1990, 349; 1-8 l.)

Gizaldi honetako argia -Azkueren iritzian ingelesek munduan zehar barreiatua- gaitzetsi duen era berean arbuatuko ditu frantsesak ez ezik Frantziako Iraultzari bidea egin zioten baloreak ere. Berdintasuna susmagarria da, kaltegarria ez denean, onak eta gaiztoak maila berean jartzen dituelako elkarrengandik bereizi ezinik, «Inglaterraco leguiac» erakusten duenez «Mundu onetako deungac» sail berean:

Londres derichon errija
Da guizon deunguen abija:
Orain ta beti
Ta ango legueti,
Bardiñac dira guizonac
Munduan deungac ta onac.
(Azcue, 1990, 402; 25-30 l.)

Gutziz kaltegarritzat jotzen ez duenean ere, Azkue eszeptiko ageri da berdintasunaren aurrean. Horixe da ikusten dena «Bardintasuna» bertso sortan. Batzuk besteak beti «mutildu» (19 l.) edo «azpiratu» (88 l.) nahi dituztelarik, heriotza da benetako berdintzailea:

Alper dira guizonen
Munduco aleguiñac,
Ecin izan guiñaites
Munduan bardiñac:
Guero erijotziac

Gaitu bardinduten:

Pobre, nai aberatsa

Dabe lurpetuten.

(Azcue, 1990, 346; 97-104 l.)

Gizarte mailaz gain, arraza eta generoa ere izan litezke desberdintasun iturri E. M. Azkueren irudimenean. Arraza ez da sarri ageri baina, ageri denean, diskurtsoaren subjektuak zalantza gutxi uzten du bere arrazakeriaz. Testuinguru kolonialean gertaturiko berriak garatzean ageri da arrazakeriazko jarrera hori. «Santo Domingoco isliaren Españara biurreriari» izeneko bertso sailean zuriak beltzen gainetik irudikatu dira, batez ere zuri horiek espainiar kolonizatzaileak izanik:

Eta Saxoia vizcor

Baltzac sututeco

Guizon zuri arguitsuac

Azpiratuteco

iGuizon baltzen menpian

Seme Pelayoenac!

Nun da saxoiric onei

Iminteco gonac?

Españolen semeric

Iñoc ez dau goitu:

Gudan coldartasunac

Ez beinbere lortu:

Alan eracutsi eben

Dominicanuac

Beti beti goituric

Baltz haitianuac.

(Azcue, 1990, 458; 81-96 l.)

Generoari dagokionez, hemen ere aurkituko da desberdintasunerako aukerarik. Aipatu berri den bertso-lerro batean *gonak imintea* menperatzearen irudi eta menperatuaren zeinu legez erabili bada emakumea, gonaduna hain zuzen ere, gizonaren menpekotzat jotzen delako erabili da. Nazio identitatea aztertu izan dutenek identitate horri buruzko diskurtsoak genero identitateaz ere berriazko diskurtsoa txertaturik dakarrela ohartu dute (Mayer,

2000, 1-22). Azkue ez da salbuespena. Berak ere emakumearen egitekoaz iritzi argi bezain zurruna erakutsi du «Bertsolari edo koblakaria» izeneko sailean:

Emakumeak izango dira
gizonen lagun emeak,
etêko gauzak ondo erabagi
eta ondo asteko semeak
(Azcue, 1990, 273; 77-80 l.)

Izan ere, emakumeak diskurtsoaren objektu besterik ez dira Azkueren poesiagintzan, noiz objektu desiragarri («Zaldun baten mandatua dama bateri» sailean ageri dena, esate baterako), eta sarritan objektu arbuigarri (femeninotzat jotzen diren bizioak salatzeari eskainitako kutsu satirikodun poema ugarietan), baina beti objektu. Ez «Bertsolari edo koblakaria» poema horretan bertan, esate baterako, ez eta beste inon ere, Azkuek ez ditu emakumeak irudikatzen diskurtso poetiko-literarioaren subjektu posizioan, emakume horiek beraren pentsaera ildo bertsukoak izanik ere. Aipagarria da, kasurako, Bixenta Mogelekiko jarrera, ez baitu inoiz aipatzen bere bertsoetan. Paradoxikoki, baina patriarkalismoaren posizio hegemonikoak ulergarri egiten duenez, Bixenta Mogelek sortuak izan litezkeen bertso sail bi Eusebio M. Azkuek asmatutakotzat heldu zaizkigu (ikus Xabier Altzibarrek aurkezturiko txostena 2013ko irailaren 20an Eusebio Maria Azkueri Euskaltzaindiak Lekeition eskainiriko omenaldian).

Emakumeari diskurtso poetikoaren subjektu posizioa betetzeko aukera ukatzen dionean, Azkuek bere garaiko bertsolaritzan errotuta zegoen ohi-turari jarraipena ematen zion, nahiz eta jakina den XIX. mendean emakume bertsolariak eta bertso jartzaileak izan zirela, Carmen Larrañagak (1997) erakutsi duenez. Hala jokatzean emakumeak ez dira kultura sortzaile eta eragile gisa ikusten, inoren identitatearen bitartekari soil gisa baizik, patriarkatuak nahitaezko dituen ugaltzaile biologiko eta sozial soil gisa (Vickers, 1990, 485). Aldi berean, kolektibitatearen identitate eta ohorearen gordeleku sinbolikotzat jotzen diren heinean, «ordezkaritzaren zama» haien bizkar gainean uzten da. Emakumeek «berezko» portaera, «berezko» janzkera erakusten dutenean kolektibitatearen mugak adierazten dituen marra gorpuzten dute. Haien portaerak euren kulturak ezarritako mugak urratzen

dituenean, gizonezko senitartekoei eta kolektibitateari lotsa edota desohorea ekarri dietela uste izango da (Yuval-Davis, 1997, 45-46). Azkueren bertso sorten artean ez dira gutxi emakumeen portaerak mintzagai dituztenak, sarritan desegokitzat jotzen direnak salatzeke asmoaz satiraren bitartez. Satirizatuak dira, besteak beste, planta egingzaleak («Emakume sendua») eta edanzaleak («Andra ordijha»). Ugariago dira ezkontzaren inguruko bertso sailak, ugalketa biologikoarekiko kezka azaltzen duenez. Lehenengo eta behin neskaharrak joko dira barregarritzat, emakume ondo ezkonduaren eredia urratzeagatik («Neska gazte bat, eta aberatsa» titulu ironikodun bezala, protagonista heldua eta pobrea denez gero), eta horiekin batera gazterik baina gizon limurtzaile alferrarekin ezkondu direnak, errua emakumeari berari egotziz «senar gurarik dagozalako / gazterik neskachak larri.» («Ezkontza bat beste asko lez», 41-42 l., eta ikus ere «Ezkontza bere modukoa»). Hala ere ez du uste Azkuek helduek beti erabaki behar dutenik etxeko neska gaztea norekin ezkondu, batez ere ezkontzaren bitartez onura ekonomiko soila bilatzen bada gauza guztien gainera. Halakoetan sorgin antzeko emakume tratulariak eta ezkongaien amak dira irainaren objektu («Ezkontzeco bitartecuac»). Kutsu satirikorik gabe bada ere, gurasoen iritzia gaitzetsiko ditu Azkuek etxeko alaba osaba indianoarekin ezkontzeko badira, mutil gazte eta behar den modukoarekin ezkondu beharrean, nahiz eta azkenean bigarren aukera hori gailenduko den («Jhoane Bekoerrotakoa eta Concepción Ganburukoa»). Emakumearentzako ezkontide egokiarekiko kezka erakusteaz gain, indianoarekiko antsietatea agerian gelditu da, gerora euskal literaturan eta kulturaren sarri azalduko den bezala, *Kresala* eleberriko indianoa dela horren paradigma. Emakume eredugarrien artean, gainera, bada Ameriketara joandako semeak gogoraturiko ama errukitsua («Euskaldun bat Buenos Ayres aldian») eta, batez ere, Andre Maria, emakumeen portaeraren eredu nagusia, laster ikusiko denez. Hortaz, arrazen arteko harremanetan bezala, generoen artekoan ere E. M. Azkueren diskurtso poetikoak subjektu gizonezko euskalduna irudikatzen du, zeinak emakumeekiko harremanetan posizio hegemonikoa gordetzen duen bere buruarantz, bai eta gizonezkoentzat orokorrean.

Berdintasuna alde batera utzita, askatasunaz ere badago zeresanik Azkueren poesiagintzan. «Libertadia[re]n arguitasuna» izenburu ironikodun

bertso sailean berriro ere argiak eragindako askatasuna kaltegarritzat jotzen da, erlijioaren indar baketzaile eta era berean menderatzailea ahuldu duelako. Azkueren iritzian askatasunak gizarte iraultzari bidea irekitzeko arriskua izango luke:

Piper biurtu deusku
arguijhak mundua;
gane ederren barruan
vereno ta süa:
ta erakutsiten dago
piperren narrua;
esaten ichi barik
cer daben barrua
(Azcue, 1990, 183; 81-88 l.)

Nekatuak ez badau
ariman cerurik
egongo da aberatsak
illteko suturik:
borrerua izango da
fedia ez daukana
odol ta diruagaz
asetan ez dana.
(Azcue, 1990, 184; 113-120 l.)

«Chorijhak» bertso sorta ere askatasunaren eragin kaltegarriaren alegoria legez irakur daiteke. Bertan txoriak kaiolatuta dituen gizon baten istorioaren berri ematen da. Semeek txoriak hegaz egiten ikusi nahi dituzte, pozago biziko direlakoan. Horretarako txoriak kaiolatik atera eta mahai batera lotuko dituzte hari batez. Orain osterata txoriak lehen baino okerrago bizi dira: «Len biciten cirian ardura bagarik; / oraiñ beti burruka, eta luma barik.» (Azcue 1990, 175; 85-86 l.).

Hala ere, askatasun eskubidea euskaldunei aitortzen zaie, euren identitatearen ezaugarri denez gero. «Euskaldun bat Veracruzen» bertso sailean diskurtsoaren iturburua aita lehenengo karlistadan hil dioten euskalduna da. Haren ustez gerraren emaitza Euskal Herriek (pluralean) ordura arteko askatasunari eusteko eskubidea izan zen:

Eguin zan guero baquia
 Guc galdu бага guerria:
 Euscalerrijac
 Libre guztijac
 Dagoz betico leguian,
 Ta ez Gaztelarren mempian
 (Azcue, 1990, 434; 51-54 l.)

Baina euskaldun berori lehenengo Kubara eta gero Mexikoko kostaldeko Veracruzera doanean aberastera, bere burua kolonizatzaileen artekotzat du, espainoltzat alegia («egoten guinian sarri / Españolac guztiz larri», 115-116 l.) arerioek eraso egitean, eta kolonizatzaileon inperialismoaren alde agertuko da, gorago aipaturiko «Santo Domingo isliaren Española biurreriari» sortan aldarrikatzen denez. Propaganda inperialak esandakoaren ildotik, Azkueren iritzian ere lurralde kolonizatuak azken batean Jaungoikoak Isabel Katolikoari aspaldi eman eta oraintsu horietako batzuk Isabel II.ari itzulitako saria baino ez dira, erreginok erakutsitako fedearengatik:

Viva Isabel Segunda
 Ona baiño obia
 Isabel lelenguaren
 Biloba noblia:
 Alper vicico gara
 Ascoz urriñago;
 Ez da Erregiña izango
 Emen maitiago. [...]

Jaunac len emoten eutsan
 Lenengocuari;
 Ta biurtuten deutsa
 Gaur bigarrenari:
 Onac.... zan ta dalaco....
 Isabel bitsuac:
 Ez dabe au sinistuten
 Fede baco itsuac.
 (Azcue, 1990, 460-461; 137-168 l.)

Berriro ere abertzaletasun bikoitzaren gaia Espainiaren inperialismoari atxikitako probidentzialismoaren eskutik. Ez edozelan, Isabel II.a izen bere-

ko Erregina Katolikoarekin batera aipatzea koroari leialtasuna erakustea zen, koroak foruak babes baleza (Rubio, 2003, 158). Azkueren poemako euskaldunak, koloniekiko jarrera inperialistari babes sutsua eskaintzen dion horrek berak, oztopoak ditu onartzeko koroaren gobernua estatu barruko lurraldeekiko ere politika zentralista erabiltzeko prest dagoela.

Azkueren jarrera lurralde kolonizatuekiko bikoitza da. Espainiaren koloniak diren bitartean, euskaldunak jarduera kolonialean murgiltzea begi onez irudikatzen da, Santo Domingo Espainiaren menpeko izatera itzuli zen epe laburrean (1861-1865) gertaturikoei eskainitako bertso sailean ikusi dugunez. Aldiz, independentzia lorturiko herrialdeak eremu arriskutsuak bihurtu dira euskaldunentzat: hara joandakoen gorabeherak zoritxarrekotzat ditu Azkuek «Euskaldun bat Buenos Ayres aldi» eta «Euskaldun bat Veracruz» bertso sailetan. Era batera edo bestera, Espainiaren inperio kolonialaren gainbeheraren lekuko aparta da Azkue, frantses eta batez ere ingeles inperialismoak aurrea hartuta. Eta inperialismo berri horrek Bizkaiko merkataritza harremani eragindako kaltea agerikoa zaio:

Orduko demporetan
 Gomutetan gara
 Cembat ontzi joiazan
 Vizcaiti Ozamara:
 Guc artuten guenduzan
 Vizcaico burdiñac
 Ta Ibaizabaleri emon
 Urre zati fiñac. [...]

Baña guizaldi onetan
 Gueldica gueldica
 Gaulo-saxoi labanac
 Ill dabe America:
 Santo Domingo bere
 Len zana cerua
 Euracgaiti erquindu zan
 -Gauluac errua-

(Azcue, 1990, 457-458; 57-80 l.)

Gorago janzkeraz, berbakeraz eta jan-edateko eraz jardutean Parisen eragina salatu da, alegia Europatik datorren inperialismo kultural berria. Orain inperialismo kolonial berri horren parean kolonialismo hispaniarraren dekadentzia agerian gelditu da (Gabilondo, 2013, 24-25). Azkuek galera gisa bizi ditu prozesu horiek guztiak.

Orain arte ikusitako euskal identitatearen aldeek kutsu politiko-ideologiko nabarmena izan dute. Hortik kanpora ere bada tarterik euskaltzetasuna erakusteko, abertzaletasun arrunt edo *banal nationalism* deritzon horren bitartez (Billing, 1995). Azkueren poesiagintzan kirolei eta zehazki estropadei eskainitako bertso sortetan ageri da euskal identitatearen aztarna. Sail bi behintzat idatzi zituen horretaz: «Iru aupada eguin dira» eta «Castrocuai». Lehenengoaren gaia 1861ean Santanderren egindako estropadak dira, Isabel II.a bertan oporretan zegoela. Kantauri aldeko herri guztiei dei eginda, Bizkaikorik ez zen aurkeztu, baina azkeneko orduan Santanderren ziren arrantzale euskaldunekin tripulazio bat osotu zuten, nahiz eta euskaldunek euren ez zen txalupa bat erabili behar. Castrokoa izan zen irabazle, baina. E. M. Azkueren esanetan euskaldunek ez zuten irabazi «batel charragaz» irten zirelako (61 l.). Horrekin batera aditzera ematen du euskaldunek irabazteari uko egin ziotela «aloguera» edo ordainsaria ziurtatuta zutelako:

Vizcaitarrak eukêlez
 ciur aloguera,
 ez eben vitorijhan
 jhoan nahi aurrerá:
 Zarijha irabazia
 orduan zan errez...
batelak biar evan:
baña gizonak ez.

(Azcue, 1990, 277; 65-72 l.)

Alegia, estropada galduta ere, euskaldunak garaile atera dira jasotako ordainsariarengatik. Galtzaile atera dena batela da, euskaldunena ez zen batela. Dena den, Bermeo, Ondarroa eta Lekeitioko kofradiek berehalako erantzuna eman zieten kantabriarrei desafio berri baterako. Oraingoan euskaldunak euren ohorea defendatzeko prestuago ageriko dira haien artekoak ez direnen aurrean:

Ya [=Ea] bada Castroko,
 kaskabel jhotsallak,
 ez dabe ecer balijho
 guedar ta barallak:
 baldin nai badoz[u]ê
 honriagaz urten,
 ez da Euskalduna atsera
 inosh biurtuten.

Emen dagoz Bermeo
 goitu bakoakaz
 eta Ondarroa andijha
 bere chalupakaz:
 emen da Lequeitio
 liorrez ta ichasoz
 bardiñik ez daukana
 bere alboan inosh.

Asko ta asko zagozê
 abant-lari putsak,
 baña geugaz bardiñak
 bakarrik Guiputsak:
 artu ezkererremuak
 eskuan gogora,
 euskaldun batela da
 bardiñ ceñ *vapora*.

(Azcue, 1990, 277-278; 73-96 l.)

Azken emaitzaren berririk ez da eman bertsoak estropada berria jokatu baino lehenagokoak direnez gero. Hala ere, argi dago euskaldunen ohorearen defendatzaileak gizonetzkoak direla, kirolen bitartez nazio identitatea aldarrikatzen denean gertatu ohi denez (Billing, 1995, 119-125). Berriro ere gizonetzkoak dira soilik jarrera eragile eta aktiboa erakuts dezaketenak, nazioaren heroi izateko gaitasuna aitortzen zaienak.

Orain arte ikusitakoaren arabera Azkue bere aldiko euskal identitatearen eraikuntzan eragile sutsua da, diskurtso poetikoa eraikuntza horren alde jarrita. Diskurtso horrek erakusten duen subjektua gizonetzkoa, euskaltzalea baina abertzaletasuna bikoitzaren aldekoa, foruzalea eta fededun katolikoa

da, alegia antimodernoa edo *mundu zaharrekoa*, Azkue moduko karlista bategandik espero zitekeenez. Alde horretatik ez dago ezusterik.

Dena den, deigarria da Eusebio M. Azkueren poesiari darion sunda moralista sendoa. Noiz txantxetan noiz benetan, bere gizartean ohikotzat dituen bizioak agerian jarri eta salatu egiten ditu, gizarte horren kritika moral zorrotza garatzen duen bitartean. Aldi berean XIX. mendean zehar bizi izandako aldaketa politiko-sozialei sentiberatasun nabarmenez erantzuten die, aldaketek berrikuntza kaltegarriak dakartelakoan. Berrikuntza horien jatorria atzerriko indar inperialistengan ezartzen badu ere, galeren errudun euskaldunak egiten ditu aldaketak onartzeko prest daudelako, onarpen horrek tradizioak irakatsitako balore moral eta ekanduak erkindu baino egiten ez dituenez gero. *Mundu zaharra* deitzen duen horren galera hala azaltzen du. Erruaren diskurtso horren subjektua euskalduna den heinean, kutsu autokritiko nabarmena dario Azkueren poesiagintzari.

Jakina da autokritikarako joera indartsuegia, norbere burua gaitzestea, melankolikoaren ezaugarri agerietakoa dela. Agambenen interpretazio murriztailetik iragazi (Agamben, 1995, 51-55) eta beste pentsalari ugariaren ekarpenekin nahasi eta itxuraldaturik, melankolia ergelkeriaren eskutik eskaini zaigu XIX. mendetik honako euskal nazio identitatearen eta batez ere aber-tzaletasunaren azalpenerako (Juaristi, 1997, 30-31). Freuden melankoliari buruzko ikuspegia, ostera, aipaturikoen bertsioetan jaso dena baino nabarmenki sakon, konplexu eta aberatsagoa da. Ez da hau tokia teoria horretan luzatzeko. Eusebio M. Azkueren poesiaren kutsu autokritiko eta melankolika argitzeko egoki izan litekeen heinean ekarriko da gogora hemen.

Herrialdearen galera melankolia eragin lezakeen arrazoen artean dago Freudek doluari eta melankoliari eskainitako saio ospetsuaren arabera. Melankolia doluaren antzekoa da baina, doluan ez bezala, melankoliaren esperientzia bizi duenak ez daki beti zer galdu duen, nahiz eta litekeena den inkontzientean zerbait galdu izana. Galdutakoa edozer dela ere, niak bere buruari zuzenduriko destainak berez beste objektu bati zuzenduak ziren jatorrian. Baina azkenean subjektuak bere nia galduriko objektuarekin identifikatu du eta objektuaren galerak niaren galera ekarri dio subjektuari berari. Objektuak eragindako irain, bazterreratze edota desengainu egoerak

bizi direnean, subjektuak objektuarekiko atxikimendu edo maitasunari eusten dio -objektua bertan behera utzi badu ere- identifikazio nartzisistaren bitartez. Hala, objektuari zuzendu beharreko gorrotoa bere burua den ordezko objektuari zuzentzen dio subjektuak. Hortaz, objektuarekiko harremana anbibalentea da, maitasun-gorrotoaren artekoa, baina aldi berean erreprimetua eta inkontzientea. Libidoak objektua bertan behera uztean gainditzen da prozesua eta orduan soilik egingo zaio gertatua ageriko kontzientziari, baina oso era berariazkoan: niaren eta beronen instantzia kritikoaren arteko gatazka gisa (Freud, 1996, 2091-2100). Instantzia kritiko hori aurrerago supernia izenez ezagutuko dena da psikoanalisian.

Arau moralen araberrako (auto)kritikari toki zabala eskaini zaio E. M. Azkueren poesiagintzan. Superniaren presentzia indartsu horren arabera ere azal daiteke erlijioari aitorturiko garrantzia, dela arauak bertso eginez («Jaunaren legueko aguinduk») eta arauon urraketak eskatzen duen portatera azalduz («Pecatori bat Jaungoicuaren aurrian»), dela otoitz ezagunen itzulpenen bitartez –horietako zenbait Jose Antonio Uriarte frantziskotarrak Bonaparte printzearentzat eskatuak- (*Dies Irae, Ave Maris Stella, Stabat Mater*), dela ospakizun bereziei eskainitako bertso sailen bitartez («Gabonetako cantak», «Mayatzeko lorak», «Ama Birgiñiaren konzepziñoari», «Kurutzia- ren oñean dagoan amari», «Autsaen eguna») edo nazioarteko politikaren ondorioz erasopean dagoen Aita Santuaren defentsan idatzitakoenez («Pio IX eta Napoleon III). Tradizioak eta fedeak irakatsitako arauak ezagutarazi eta subjektuaren jardura zuzentzera datozela ziurtatu nahi duen poesiagintza da Azkuerena. «Aitaren legea» osatzen duen arau multzo hori hausten duen orok laidoa erakarriko dio bere buruari. Azkueren diskurtsoko subjektu euskaldunak kritika horiek saihestu edo zuritu beharrean berarengana erakartzen ditu, bizi dituen ezbeharren erantzukizuna eta errua berak balu bezala, zaharren irakatsiak bertan behera utzi izanaren ondorioz: oraineko hondamendia (*mundu zahar* horren galera hondamendirik ikaragarriena baita hemen) iraganeko arauekin hausteak ekarri die euskaldunei.

Azkueren diskurtsoko subjektu euskalduna melankoliaren eraginpekotzat joko balitz, subjektu horrek bere buruari zuzendutako kritika esperientzia traumatikoren bat biziarazi dion objekturen batentzat dela pentsatu beharko litzateke. Eta esperientzia traumatikoen mentsik ez zen izan XIX. mendeko euskal-

dun penintsularren artean. Espainiako estatuaren eraikuntzak ekarririko berrikuntza soziopolitiko ugarien aurrean jarrerak anitzak izan zirela onarturik ere, ez dago zalantzarik populazioaren multzo handi batek aldaketa horiek traumatikoki bizi izan zituela, hainbeste ze haien ondorioz sortuko zen euskal naziotasunaren kontzientzia modernoa. Ordurako hasieran bere buruari zuzenduriko destainak trauma horien guztien eragiletzat jotako beste instantzia bati, nazio-estatuari, zuzentzen hasiko zaizkio subjektu euskaldun abertzalea, bere desioaren objektu Euzkadi izeneko beste nazio bat bilakatuta. Azkueren poesia prozesu horren hasieran dago, bere burua harako *mundu zahar* haren galeraren erantzule egiten duen subjektu euskaldunaren aldia, antzinako erregimenetik datorren subjektuarenean alegia. *Mundu zahar* horretan nazio identitatearen irizpideetako bat foruen bermetzat jotzen den monarkia hispanikoa ageri denez gero, subjektu euskaldun horrek bere burua espainoltzat ere badu, nahiz eta ez gaztelartzat, gorago ikusi denez. Hortaz, euskaldunei monarkia hispanikoaren egituraren esleituriko zereginak naturaltzat ditu subjektu horrek, besteak beste inperio kolonial hispanikoaren proiektuan eragile aktiboa izatea, bereziki proiektu horren alderdi administratibo-burokratikoan, militarrean eta merkataritzakoan. Ez da harritzekoa subjektu euskaldun horrek berak nahigabea erakutsi izana inperio horren dekadentziaren ikuskizuna begien aurrean ageri zaionean. Eta ez da harritzekoa ere itsasoaz haraindiko inperioari eutsi ezin dion bitartean estatu liberal zentralista eraikitzen ari den nazioari erantzukizunik ez eskatzea zentralismo horren eraginak bizi dituen subjektu euskaldunak, jasadako kalteen errua bere buruari botatzeko prest dagoen subjektu melankolikoa den heinean. XIX. mendeko estatu espainiarrak egitasmo kolonialari ez zion uko egin, galdutako lurraldeak berreskuratzeko eta beste batzuekin ordezkatzeko ahaleginak erakusten duenez: espainiar nazio identitatearen oinarritzko ezaugarria zen inperioa (Blanco, 2012, 24). Inperioaren erretorika, ordea, ez zen kolonietako biztanleak soilik irudikatzeko. Euskaldunak ere *beste* egin zituen Espainiako estatu nazionalismoak, sarritan kutsu orientalista agerikoaz: zer komeni zaion ez dakien herri heldugabea, barbaroen herria, herri primitiboa, nekazari ezjakinen herria, matriarkatuaren lurraldea, alegia emakume fanatikoek menpeko zituzten gizon ahulen herria, Afrikako herrien parekoa (Molina, 2005, 159-186). Baina Azkueren poesian ez dago honekiko kexurik, ez erantzuteko ahalegin txikienik ere.

Naziotasun bikoitza egotzi izan zaie XIX. mendeko euskaldun penintsularrei. Eusebio M. Azkueren poesiagintzak naziotasun bikoitz horri buruzko ñabardura aski gogoangarriak eskainiko lizkiguke: erreprimetua den heinean, agerikoa ez baina ezkutuko maitasun-gorrotozko anibalentzia harremana ontzat jo beharko litzateke nazio espainiarrarekiko, euskaldunei egindako kritika-itxuraz azaleratzen dena. Behin honetara helduta subjektuak bere burutik hurbilen duen nazio aukera hobetsiko du eta bestea baztertu, beste horrekiko lotura mingarria dela onartuta. Nazio identitateari dagokionez, emaitza hori izango duen prozesuaren hasiera erakutsiko liguke E. M. Azkueren poesiak.

2.

Eusebio Maria Azkueren bertsogintzak badu baina berriazko beste ezau-garririk. Haren sasoian horren ohikoa ez zen autokontzientzia poetikoa nabari zaio, bertsogintzaren jardunaz hausnartzea gogoko du. Autokontzientzia hori alor literarioan eragile edo agente izateko jarreran adierazi eta hausnarketa metapoetikoak dituzten bertso sailetan gauzatzen da. «Munduaren escu bijhac» sailean bada horri buruzko hausnarketa behin-behinekori. Alde batetik kanta berria egiteko asmoa erakutsiko du, horren bitartez bere burua bertso-paper idazleen artean lerratu duela, bai eta aditzera eman ere plaza eta tabernetako bertsolariek baino gehiago zaintzen dituela neurriak. Beste alde batetik bertsoak idaztea jostuntzaren irudiaz adierazten du: «Euzkak irakatzu deust / vertsoak neurtuten / ta jhosi ta alkarregaz / ondo batsanduten» (81-84 l.). Literatura klasikoari dion miresmena gogoan izanik, ez litzateke gehiegikeria izango jostuntzaren metafora kultura klasikoaren eremu horretatik jaso izana, bere burua *rapsoda* edo bertso lerro ehule gisa irudikatze asmoz, gerora Unamunok egingo zuen bezala (Juaristi, 1997, 109). Beraz Azkueren poesiagintzaren eredu garrantzitsuenak aipaturiko biak lirarteke: batez ere bertsolaritzaren bertso berrigintza eta, bigarren maila batean, poesia klasikoa. Azkenik, neurri mugatuagoan bada ere, badu Azkueren poesia honek erromantizismoaren bitarteko kutsu sentibera eta exotiko edo orientalistaren oihartzunik.

Azkueren ustez bertsolariaren egitekoa egia esatea da, «Bertsolari edo koblakaria» bertso sailean dioenez:

Egia billoiz jantzi bakoak
igas dau gaur gizarteti.
Erdi goiazan bertsolaria,
bera ioan dan bideti.
(Azcue, 1990, 270; 9-12 l.)

Egia hori ez da gaitza antzematen lehen atalean ikusitakoaren arabera: galbidean den *mundu zahar* horrek irakatsia aldarrikatzea eta mundu berriaren argiak sorturiko kalteak salatzea, zenbait poematan azaldu eta «Egiaren ispilua» izenekoan laburtzen duenez, burgesiaren inguruan sorturiko hegemoniaz kexu ageri den bitartean:

Zabaldur dira mundu guztiti
goibelarritzarr zatarrak,
eta gitšitu zori tšarrean
gizon artezen batzarrak.

Barritsuenak gaurr dira onenak
ta baketsuak ezer ez;
onen egunak ioan zirenean
ta bizi dira gaurr nekez.

Orain dirua daukan guztia
da gizaldiko gizona,
prestu iakitun guztirakoa,
arteza guztiz eta ona.

Ezta gizona diru bakoa;
da elorr arantza latzena,
lengo munduko mukurr gogorr bat
arrgirik ezin leiena.
(Azcue, 1990, 522; 65-80 l.)

Hortaz, ez da harritzekoa bere aldiko egunerokotasunak eta egunerokotasun horrek dakartzan aldaketek kutsatutako poesia izatea Azkuerena, bestela ere bertsolaritzan gertatu ohi zenez. Bada, ostera, bertsolaritzatik kanpoko oihartzunik poeta honengan. Bertsoarako etorriari dagokionez, mitologia

klasikoaren ideietara jo zuen. Parnaso mendiari lotutako istorioekin liluratu-ta ematen du Azkuek. Istorio horien haritik, bertsolariak ere Castalia iturriko ura edan behar duela deritzo, «Apolo eta musak» bertso sailean dioenez:

Ura edaten ez badau
an vertsolarijhak;
eguingo dituz vertso
gauza ezak guztijhak.
(Azcue, 1990, 60; 77-80 l.)

Hala ere, testuinguru umoretsuagoetan Castaliako urari beharrean Bakoren ardoari aitortzen dio bertsoarako gaitasuna, «Munduaren escu bijhac» bertso sailean esate baterako:

Oh ardao tokijhetako
vertsolari latzak
ce arguitasuna daukan
estutu ta matsak!
Eguizuez vertsoak
tragu bitartian
Bako Jaunagaz ondo
zagozên artian.
(Azcue, 1990, 137; 18-24 l.)

Musa bakoitzari eta euren nebatzat duen Apolo jainkoari eskainitako sortan Azkuek bere burua poeta lirikotzat jotzen du, Eratoren eraginpeko-tzat, alegia:

¡Erato Musa ederra!
arren betatuizuz
neure vertso bigunak
gracijhâz eta suz;
irakurri deijhezan
Poeta euskaldunak
Frances, Napar, ta Guipuz,
ta neure lagunak.
(Azcue, 1990, 66; 217-224 l.)

Hortaz, poeta euskaldunetz osaturiko alor literarioa bereizten du Azkuek, eta bere burua ere horien artean txertatzen du. Ahapaldi horretan

esandakoak badu aldarrikapenetik zerbait. Antzinako erregimeneko alor literario espainiarrean errotuta eta hedatuta zegoen Euskal Herria poetarik gabeko lurraldea zela, orduko idazle erdaldunek sarri idatzi zuten. Iritzi horren aurrean Azkuek dio, alde batetik, badirela poeta euskaldunak, eta bestetik, poeta horiek berariazko alor literarioa osatzen dutela, alegia ez direla beste alor literario bateko parte edo ez daudela haren menpean.

Baina horrekin pozik ez zen gelditu, antza, eta hasierako intuizio hori are gehiago garatu zuen, harik eta poeta euskaldunentzat berariazko musa bat asmatu zuen arte. Euzka izena eman zion Parnasoko musa berriari eta poema epiko bat eskaintzeko gogoia ere izan zuen, nahiz eta egitasmo handinahi hori erdizka baino ez zuen burutu, lehen kantuko ia mila bertso lerroak idatzi ondoren. *Euzkadia* da musa euskaldunari buruz idatzitako bertso sailaren izenburua, *Iliada*, *Eneida* eta halakoetan inspiratua nonbait baina artikulua eta guzti (Euzkada + a > Euzkadia). 1979. urtera arte ez guztiz ezezagun baina bai ia ahazturik eta argitaratu barik izan zen. Aita Lino Akesolori zor zaio bertso horiek lehen aldiz argitara eman izanaren meritua. Aspaldikoak dira musei zuzenduriko inbokazioak euskal literaturan, noiz musa profanoari eta noiz sakratuari, Ana Toledok (2006) aztertu duen bezala. Azkueren ekarpena berariazko euskal musa bat asmatzean datza, Euzka izeneko musa:

iEuzka, Musa Vizkaitar,
Erato[re]n laguna
biar dan lez maiterik
gaur ez daukaguna!

(Azcue, 1990, 139, 61-64 l.)

Poemaren hasiera baino ez diruditen mila lerro horietan Olinpoko jainko-jainkosak elkarren artean borrokan egin eta gudarako prestatzen ageri dira, batzuk Apoloren alde eta beste batzuk kontra, azken horiek inbidia diotelako Parnason gizon legez zoriontsu bizi denez gero arrebatzat dituen musa ederren artean. Hor amaitzen da Euzkaren gorazarrerako izan behar zuen bertso sorta. Dena den, musa euskaldunaren berri gutxi batzuk ematera heldu zen, haren genealogiaren zertzeladaren bat behintzat, aitaren aldetikoa. Izan ere, Euzka hori Pirafros edo Heliafros jainko asmatuaren

alaba zen eta Pirafros bera Apolo eta Venusen semea, Venusek Vulcanori egindako iruzurraren fruitu (*Euzkadia*, 270-302 l.). Erato musa lirikoaren lagun («Munduaren esku bijhac», 62 l.) eta iloba (*Euzkadia*, 930 l.) zela ere esaten zaigu, musa guztiak Apolok arrebatzat zituenenez gero («Apolo eta Musak», 144 l.; *Euzkadia*, 715 l.). Azkuek egitasmo hori noraino garatzeko asmoa zuen ez dugu jakiterik.

Dena den, idatzita utzi zuen horretatik ondorio argi bi behintzat ateratzeko modua dago. Lehenengoa Euzkaren genealogiatik eratorria da. Mitologia klasikoaren arabera musak Zeus eta Mnemosyneren alabak dira, Euzka ez bezala. Beraz, badirudi berariazko genealogia honen bitartez nola edo hala euskal diferentzia adierazteko asmoa egon litekeela, Apolorekiko senidetasun are estuagoa irudikatuta. Hala ere, paradoxikoa da Euzka musari berariazko jatorria eman nahi eta jatorri hori atzerrian jartzea, sarritan gertatu ohi denez emakume gisa irudikatutako nazioaren ideia eta aldi berean musa inspiratzaile diren izaki horiekin, haien izateak kutsu anbigua baitu, aldi berean tokian tokikoa eta arrotza (Stirling, 2008, 32-33).

Bigarren ondorioa Euzkak ordezkaturiko euskal kulturaren Apolorekiko harremanetik eratorria da. Apoloren kontrako gudu poetikoak ezagunak ziren antzinako erregimenean alor literarioko lehiak alegorikoki irudikatze-ko. Horietako bat Salas Barbadillok idatzitako *Coronas del Parnaso y plato de las musas* (1635) dugu. Alegoria horretan euskaldunak Apolori eta bertso- gile gaztelar kalitatezko gudu egiten dieten poeta kaskarren artean irudikatu dira. Azkuerenean, oster, Euzka musa Apoloren ondorengo zuzena da. Beraz, euskal poesiaren aldarrikapen alegorikoa eskainiko liguke *Euzkadia* bertso sortak, alegia euskal literaturari alor literario espainiarrean eskaini ohi zitzaion subalternitate positiotik kanpoko toki duina. Bigarren ondorio hau ere ez da paradoxarik gabekoa oster, Azkuek zehazten ez duenez gero horren aspaldikoa den musa noren inspiratzaile izan den, zeintzuk izan litezkeen inspirazio horren emaitzarik gogoangarrienak, zein izan litezkeen musaren inspirazioz sorturiko emaitzen kanona.

Euzkadia poeman esandakoaz gainera, Euzkaren berri beste bertso sortaren batean ere eman zuen haren asmatzaileak, «Munduaren esku bijhac»

sailean esate baterako. Euzkaren eragin onuragarria euskaltzetasunean eta hizkuntza garbitasunean gauzatzen zuen Lekeitioko bertso-gileak:

Ez zaitezê atseratu
vertsolari andijhak
berbak egon ez arren
Euzkaraz guztijhak
esan ardura barik
«artun bei higoa»
«berorrek Dn. Joan Jauna»
«neure amigoa».

Baña nik guisa orretan
ez dot cantau gura
ezpada Euzka maitiak
dakijhen modura
iEuzka, Musa Vizkaitar,
Eraton laguna
bihar dan lez maiterik
gaur ez daukaguna!

(Azcue, 1990, 138-139; 49-64 l.)

Egunerokotasunaren esperientzia desatseginari emandako erantzun gisa azaldu da subjektu (auto)kritiko melankoliko euskaldunari atxikitako poema multzoa, lehen atalean ikusi denez. Insatisfakzioa bizi duen subjektu berorrek kexua eta satira noiz edo noiz alboratu egiten ditu errealitateak ukatzen dizkion esperientzia desiratuak asebetetzeko. Literatura klasikoa eta batez ere mitologia klasikoa da E. M. Azkueren poesiagintzako subjektu euskaldunak darabilen kodea bere eldarnioak irudikatzeko, batez ere «Apolo eta Musak» eta *Euzkadia* poemetan. Neoklasizismoaren aztarnatzat jo izan da poema horietan txertaturiko osagai literario eta mitologiko klasikoaren erabilera. Sistema literarioen periferietan ohikoa den arren guneko oihartzunak garaiz kanpo heltzea, behar bada zehatzagoa litzateke kutsu klasikodun poema horietan subjektu euskaldun beraren beste alde ikustea, fantasien bitarteko desioen asebetetzea alegia, frustrazio iturri den errealitatearen aurreko konpentsazioa. Zaharkitua baina oraindik prestigioduna den kultura klasikoaren bitartez Azkuek literarioak eta aldi berean politiko-

nazionalak diren desioak gauzatzeko dituzte, *Euzkadia* poemaren hasieran ageri denez:

Nik, euki dodaz sarri ta askogaz ez-baijhak
baldiñ ete izan daben Musarik Vizcainjhak;
eta bici izan bada gueure artian iñosh
icelan bere soñian daukagun aiñ billosh?

Baña oraiñ ciurtu naz bota ta barrijhak
Parnasoko nagosi Jaun maitegarrijhak,
Musa bat «*gueuk bakarrik*» beti euki dogula
«*gueure libertadia*» jhagoten deuskula.

(Azcue, 1990, 95; 7-14 l.)

«Apolo eta Musak» poeman Eratori inspirazioa eskatu badio ere bere «vertso bigunak / [...] / irakurri deijhezan / Poeta euskaldunak», *Euzkadia* honetan Azkuek zalantza du Bizkaiak –edo Euskal Herriak, metonimia gisa interpretatuz gero- musarik ote duen eta, izatekotan, «celan bere soñian daukagun aiñ billosh». Euskal tradizio literario baten gabezia salatuko luke Azkuek pasarte horietan, genero batzuetan batez ere, eta bereziki historiografian, ez behar bada genero honetan gabezia hori besteetan baino handiagoa delako, baizik eta merezi izandakoaren eta emaitza diskurtsiboaren arteko aldeagatik, Cliori eskainitako pasartean ageriko egiten duenez:

Ez dau Clíok ikasi
inosh bere euskara:
historijha bakoak
euskaldunak gara:
iCeimbat gauza andi armêtan
emen eguin dira!.....
i ta lumak tinta barik!.....
ta Clío beguira!.....

(Azcue, 1990, 65; 193-200 l.)

Funtsean Azkue salatzen ari dena Euskal Herri penintsularreko euskal literaturaren subalternitate egoera litzateke. Euskal tradizio literario sendo batean txertaturiko historiografia euskarazkoa lanabes ezin lagungarriagoa izango luke Azkuek *mundu zahar* haren defentsarako bertsoagintzaren bitartez, estatu liberal zentralistak bere helburuetarako erabiltzen zuen zenbait

idazlek egin ohi zuenez. Sarritan Eusebio Mariaren poesiagintzara hurbildu direnek bitxikeriatzat jo izan dituzte Parnasoko pertsonaiak mintzagai dituzten poema hauek. Bestelako iritzia izango zuketzen gogoan hartu balute zein indartsua zen Parnasoari buruzko formazio diskurtsibo espainola ez soilik antzinako erregimenean baizik eta oraindik ere estatu liberalaren eraikuntza garaian. Poema horiek dira Azkuek asmatu zuen era formazio diskurtsibo horrekin negoziatzeko, ondorengo lerroetan ikusiko dugunez. Izan ere, alor literarioa alegorikoki irudikatzen zuen Parnasoan erabateko kontsagraziaio lortzeko modua idazleak ereinotzeko koroa bereganatzea zen. Mezenasgoa eskaintzen zuenak ere idazle koroatuaren ospez hornitzen zuen bere burua. XIX. mendeko burgesia espainiarrak iraganeko eta oraineko idazleak ospatu ohi zituen antzinako erregimenekotik bereizten zen kultura berariazkoa erakitzekeo baliabide gisa (Palenque, 2008, 28), baina nekez aurkituko dugu idazle euskaldunik estatu liberaleko gobernuak koroaturiko idazleen artean, antzinako erregimenean ere aurkituko ez genukeen bezala.

Azkueren poema gehienak datatu baino lehentxoago Isabel II.aren gobernuak Quintana idazle eta politikaria poeta nazional gisa koroatu zuen Senatuan erreginaren beraren eskutik 1855.eko martxoaren 25ean. Quintana bera liberalek heroi abertzale gisa irudikaturiko Padilla eta Guzman bezalako pertsonaia historikoen laudatzaile izan zen, koroatzean parte hartu zuten poeta lagunek gogoratu zutenez (Palenque, 1991, 243). Koroatze ospakizunaren bitartez estatu-boterearen alorra alor berorretako eta aldi berean alor literarioko gizarte eragile ospetsu bat helburu politikoetarako erabiltzen ari zen: «Esta imagen social del poeta se construyó como autorrepresentación triunfante del régimen liberal, para el cual Quintana simbolizaba la lucha continuada contra la opresión y el mantenimiento de unos valores de integridad y honestidad a los que quería remitirse el propio sistema: el patriotismo liberal» (Sánchez, 2011, 6). Quintanaren erabilera politikoa berriro ageriko egin zen poetaren hileta ospakizunean gobernuak jarritako arreta berezian haren poeta nazional kondizioa azpimarratzeko, Fomentoko ministro Moyano bera (lasterrera hezkuntzan horren eraginkorra eta hizkuntza gutxituentzat horren kaltegarria izango zen Moyano legearen egilea) hileta segizioaren buru zela, hildakoa partaide izandako erakunde-ordezkarien laguntzaz. Erakundeon artean honako hauen ordezkariak izan ziren: Real Academia de la Historia,

Real Academia Española, Real Academia de Bellas Artes de San Fernando, Senatua, Consejo de Instrucción Pública, prentsa eta 1855.eko koroatze ospakizuna antolatu zuen batzordea (Sánchez, 2011, 9). Hortaz, ezin agerikoa goa da estatuko indar hegemonikoek lorturiko kontsentsua Quintanaren inguruan. Horixe bera erakusten du Senatuko koroatze ospakizuna irudikatzen duen pintura egin izana erreginak santzionaturiko lege baten aginduz. Egitasmo hori Vicente Lopezen seme Luis Lopez y Piquerrek burutu eta 1860ko Nazio Erakusketan plazaratu zen lehen aldiz. Pintura hori egun Pradoko Museo Nazional bere jabeak Senatuan du gordailatua (Miguel, 2014). Quintanaren bizitzaren inguruko xehetasun horiek guztiek ezin argiago erakusten dute zenbaterainoko garrantzia aitortzen zien estatuak artearen eremuko ondasun sinbolikoei eta bereziki literaturari nazio identitatearen eraikuntzarako.

Prentsari esker hedapen zabala lorturiko berri horiek guztiek izango zuten oihartzunik Euskal Herrian eta bereziki Azkuerengan. Parnasoari eta musei buruzko irudikapen poetiko horietan Azkue estatuak bere nazio identitateaz sorturiko diskurtso indartsuarekin negoziatzen ari da. Estatuaren diskurtsoa eta honek dakarren nazio identitatea bere horretan onartu beharrean, diskurtso horren ordezkoa proposatzen ari da poema horien bitartez, estatuaren diskurtso hegemonikoari nolabaiteko erresistentzia ezarri nahirik, subalternitatetik hurbil dagoen posizio zeharo ahulago batetik bada ere. Gorago aurreratu bezala, Parnasoa aipatzea literaturaren eta artearen alorra alegorikoki irudikatzeko ohiko era zen antzinako erregimenean. Parnaso espainola nonahi ageri da aldiko argitalpenetan eta oraindik ere XIX. mende osoan zehar (Quintanak berak bilduriko antologia batzuetan, besteren artean: *Tesoro del Parnaso español. Poesías selectas castellanas desde el tiempo de Juan de Mena hasta nuestros días*), eta horrekin batera musa gaztelar edo espainolari zuzenduriko inbokazioak.

Literaturatik kanpo ere Parnasoaren ideari nazioaren kultura maila jaso iradokitze ahalmena aitortzen zitzaion ikonografiaren bitartez. Europako zenbait gortetan bezala, Madrilekoan ere Carlos IV.ak Parnaso español izeneko portzelana multzo bat eskatu zion 1802an Real Manufactura de Porcelana del Buen Retiro erakundearen lantegiari. XIX. mendeko gorabeheren ondorioz Parnaso mendian sakabanaturiko 63 figura izan behar zituen multzotik 14 baino ez dira heldu, horien artean Apolo eta musak (Melpo-

mene izan ezik), hiru idazle (Cervantes, Calderon de la Barca eta Jeronimo Bermudez), Herrera arkitektoa eta Tajo ibaia, gehienak Madrileko Museo Arqueológico Nacional erakundera eramana 1869. urtean (Barriuso, 2001). Museo horrek urte batzuk beharko zituen irekitzeko, egoitza nagusia eraikuntza prozesuan baitzen, baina ez zegoen zalantza izpirik eraikin horrek eta bertan batuko zituen erakundeek nazio identitatearen eraikuntzan izango zuten egitekoaz: Palacio de Biblioteca y Museos Nacionales izeneko eraikina esandako museoaren eta Biblioteca Nacional de España erakundearen egoitza da. Ez da harritzekoa nazioaren kultura jasoaren alegoria gisa –eta beraz nazioaren beraren gorentasunaren ikur gisa– kontzebuturiko portzelana multzoa, Parnaso español hura, nazio identitatearen eta nazio horren batasunaren froga izateko pretentsio zientifikodun erakundearen amaitu izana. Holoren analisia XX. mendeko egoerari zuzendu bazaio ere, gehienez egokia izan liteke sorrera unerako ere:

El Museo Arqueológico Nacional es la clásica institución destinada a la construcción de identidad [nacional] y está lleno de objetos gloriosos procedentes de todas las regiones de la Península Ibérica expuestos con el fin de recrear la historia oficial de España. [...]. Empieza su discurso con la cultura existente con anterioridad a los íberos y continúa de forma unificada, lineal y clara hasta llegar a la actualidad; en esta historia todas las batallas y las victorias nos llevan a la unificación última de España. La escultura, las Artes Decorativas y los objetos funerarios se usan aquí para hacer hincapié en la construcción histórica del Estado-nación, a través de todas sus expediciones, conquistas y reconquistas» (Holo, 2002, 32).

Alde horretatik antzinako erregimenari zor zitzaion Parnaso español bezalako dekorazio artelan batek ere badu gaitasun nahikoa estatu liberal zentralistaren asmoei erantzuteko berez duen zentzu identitario hori azpimarratuz antzinako erregimenarekiko loturak ahaztu ondoren. Portzelanazko Parnaso español horri estatu zentralistaren erakunde identitate-eraikitzaile berrian egindako harrerak izango zuen oihartzunik garaiko komunikabideetan. Azkueren irudimena pizteko balio behar izan zuten berri horiek. Baina idazle honen erantzuna aski berezia izan zen: literaturan nahiz artean eraiki zen Parnaso espainolari buruzko diskurtso erraldoiarekin negoziatzen jarri-

ta, Azkueren erantzuna ez da zehazki euskal literaturaren aukera bera ukatzen zuen espazio horretan sartzen ahalegintzea, baizik eta Parnaso euskaldun batetik hurbilago egon zitekeen alor berri bat irudikatzea eta alor hori berariazko musa euskaldun baten inguruan hedatzea.

Euzka musaren beraren itxura ere ezin adierazgarriagoa da. Musaren deskripziorako testuinguru hurbilagoko osagaiak lehenetsi ditu poetak, mundu klasikotik zuzenean bildu beharrean, «Munduaren esku bijhac» poeman eskainitako erretratuaren arabera:

Kaltzaiduzko coroia
 dauko Euskak buruan
 ota loraz beterik
 ganeko inguruan,
 ulia zati bijhan
 eijhorik atserantz
 mantu azulen ganeti
 dindilizka beratz.

Gonia ta chambria
 zurijhak soñian
 ta cillar hebillakaz
 zapatak oñian:
 otso narru ediazaz
 estu ta garrijha,
 Olimpoko andra andijhen
 amurrugarrijha.

Euzkak irakatsi deust
 vertsoak neurtuten
 ta jhosi ta alkarregaz
 ondo batsanduten:
 belarrijhetan daukat
 vertsoên neurrijha
 ebaten dodanian
 andi nai chikijha.

(Azcue, 1990, 134-140; 65-88 l.)

Euzkaren ezaugarriek, eta batez ere apaingarriek, Erdi Aroan girotuak dirudite. Musa bizkaitarra izanik, jaurerriaren aztarna izan litezke koroa, mantua eta otso larruaz egindako hedeak, Bizkaiko armari zaharrean ageri ziren otsoen oihartzun. Erdi Aroa erreferente urruna izanik, badira idazlearen garaitik hurbilagoko ikonografiaren aztarnak. Eugenio Azcue pintore oriotarrak 1856an koadro alegoriko bat bidali zion Gipuzkoako Foru Aldundiari Parisetik, bertan zenez gero arte ikasketak osatzen. Irurac bat izeneko koadroak¹ hiru probintziak irudikatzen ditu emakume gisa:

Alegoriazko margolan horrek hiru probintzia euskaldunen batasuna adierazten du: itxura eta arropa klasizistak dituzten hiru emakume euren eskuineko eskuak batuta ageri dira, eta, hondoa dagoen paisaiaren erdian, haritz bat ikus daiteke, Gernikako arbolari aipamena eginez, zalantzarik gabe; ezkerreko eskuan, berriz, emakume bakoitzak bere lurraldeari dagokion armarrria darama. Egikera akademikoa eta oihartzun puristak dituen obra da, eta [Eugenio] Azcueren mintzairan marrazkiak eta bolumenak zuten garrantzia erakusten du. (Fornells, 2013, 14)

Eusebio Mariaren Euzkak pintore oriotarraren Bizkaiarekin izan lezake antz handiena. Hala ere, hiru probintzien sintesi bezalakotzat ere jo liteke Euzka: Bizkaiaren koroa, mantua eta arropa zuria baditu ere, koadroko mantua ez da azula, gorria baizik; jantzeko azula duena Araba da, eta Gipuzkoa gerrikodun bakarra. Eusebio Mariaren irudikapenean hiru probintzien arteko banaketa gainditua izango litzateke batasunaren alde. Horregatik eta gorago aipaturiko kutsu politikoagatik («*gueure libertadia*» jhagoten» duena denez gero) musa ez ezik nazioaren beraren alegoria ere bada Euzka.² Eskoziako literaturako Scota aztertzen diharduela, Stirlingek uste du funtzio bien arteko gainezarpen hori ez dela nahitaezkoa. Britannia,

¹ Eugenio Azcueren koadroa, oraintsu Gipuzkoako pintore erromantikoei eskainitako erakusketa baterako bildua, Fornellsen liburuan ikus daiteke (73). Coro Rubioren liburuaren azalean ere ageri da.

² Nazioa emakume gisa irudikatu duten tradizio literario ugarien artean badira inoiz estatu egiturarekin harreman istilutsuak izandakoak, besteak beste Eskozia (Stirling 2008) eta Irlanda (Rosende 2008). Stirlingen lana bereziki lagungarri izan dut E. M. Azkueren poesia alegorikoaren interpretaziorako eredu gisa.

Helvetia, edo Marianne emakume itxurako nazioaren figurak dira Britainia Handian, Suitzan eta Frantzian hurrenez hurren. Figura horiek egiteko instituzionala dute: eraikin, txanpon edota zigiluetan ageri dira. XVIII. mendearen amaieran sorturiko Scotas musak, osteras, ez du egiteko instituzionalik, Eskozia Erresuma Batuaren parte denez gero. Haren eragina eremu literario mugatuko litzateke: «The lack of an institutional role for a Scotland-as-woman figura means that literature becomes her natural habitat. Alexander Ross's muse Scotas is very much concerned that he should write in Scots, and the production of literature in the national language is the most significant nationalist act to which she can push her sons» (34). Euzkari egotzitako egitekoa ere poeta euskaldunak euskaraz idatzaraztea litzateke. Baina beraren inguruan alor literario berariazko bat antolatzen den heinean, euskarazkoa den literaturaren alorra hain zuzen ere, alor berri horrek badu nazio berariazko baten prefiguraziotik zerbait. Euzkaren egitekoa ez da soilik inspiratzea, baizik eta *libertateak* zaintzea ere. Ez dago zalantzarik Eusebio M. Azkueren pentsaeran libertate horiek mundu zaharrari atxikitako foruak direla, baina aldi berean foru sistemak berezko ez duen euskaldunen arteko batasun irrika ere erakusten duela Euzkak. Alde horretatik, utopiatik edo etorkizunerako egitasmotik zerbait ere badu Azkueren fantasiarazko proposamenak. Luze eztabaidatu izan da Sabino Aranaren Euzkadi hitz asmatuaren sorreraz baina gutxitan ekarri da gogora Eusebio Mariaren *Euzkadia* (Azcue, 1990, 25-28), eta ekarri izan denean ere, haien arteko harremana ukatzeko izan da (Zabaltza, 1997, 78). Harremanaren proba empirikorik ez badago ere, zalantza gutxi egin liteke hitz bien arteko filiazioaz. Nekez kasualitate izan litekeen idazkera aldetiko berdintasunaz gain, Aranaren Euzkadik *eguzki* hitzarekin eta Bizkaiarekin duen lotura, Zabaltzak aztertu duenez, bazen alde aurretik Azkueren Euzkarengan: alde batetik, Pirafros edo Heliafrosen alaba izanik, aitaren izenak suarekiko eta eguzkiarekiko harremana adierazten du, eta besterik ez da Pirafros edo Heliafros hori bera Apoloren semetzat jo izana; beste batetik, agerikoa da Euzkaren beraren kutsu bizkaizentrista, bai behinik behin Bizkaiaren musatzat jotzen delako, bai eta Eugenio Azcuere Irurac bat koadroko emakumeen artean Bizkaia irudikatzen duena antzekoen duelako. Euzkadi baino lehen poeta batek asmatu Euzka izeneko musa izan zen, bai eta musa horren gorazarerako izan behar zuen poema egitasmo amaitu gabekoa ere, *Euzkadia*.

Apalategik Aranaren diskurtsoak eskatzen duen subjektu mota berria identifikatu du:

Lortzeke dagoen Estatuaren beharra aldarrikatuz, Sabinok euskal(dun)tasunaren urrezko aroa etorkizunean kokatzen du, benetako irakultza kopernikanoa burutuz ordura arteko euskal pentsamendua-
rekiko. Euskal pentsamendua, ordutik aurrera, utopikoa izango da, eta ez nostalgikoa. Bestalde, bigarren iraultza bat etortzen da Sabinoren premisa estatuzaletik (azken hau ez hain kopernikanoa, Errenazimentuko euskal humanisten ildora itzultzea suposatzen baitu, funtsean): Estatuaren beharrak esan nahi du «besteen gradura» igo-
tzea, alegia beste nazio modernoekin homologatzea. Bi iraultzak uz-
tartuz gero –etorkizunera begira jartzea eta nazio modernoarekiko homologatze nahia adieraztea-, euskal subjektu modernoa sortu dela ohartzen gara. Sabinoren paradoxa honakoa da, beraz: sakonki erreakzionarioa den esentzialismo erromantiko batetik abiatu-
rik modernotasunaren norabidean jarri izana euskal subjektua. (Apalategi, 2013, 64)

Azkueren egitasmu poetikoan ez dago estatu proposamenik oraindik. Eta hala ere Aranaren egitasmora heltzeko bidean dagoela esan liteke. Izan ere, Azkueren diskurtsoak ere baditu bere paradoxak, eta horietan txikiena ez da Euzka musaren jatorriari dagokiona, Parnaso mendia alegia. Literatura eskoziarra aztertzean, paradoxa bera aurkitu du Stirlingek ez soilik Eskoziaren emakume gisako irudikapenean, baizik eta beste nazio askorenean ere, tokian tokikoaren gauzatzea izanik ere, sarritan inondik etorritakotzat jotzen direnez gero, eta horrexegatik denak elkarren antzekoak. Paradoxa hori azaltzerakoan Stirlingek diskurtso horiek adierazten duten nazio auto-kontzientzia azpimarratzen du:

The similarities between the iconic figureheads are greater than their differences. Although each figurehead is meant to embody a pure national essence, a shared sisterhood seems more important than the distinct national identities the individual women represent. This runs counter to the idea that the woman-as-nation figure is home-grown, identified with the soil of her native land – rather, she is part of a larger aristocratic family. In this model the idea of nation itself is more important than individual national identity, and this

makes sense in the case of Scotland when we consider that the use of a Scotland-as-woman figure asserts Scotland's similarity to other nations and her participation in the condition of nationhood itself. (Stirling, 2008, 30)

Alegoria den heinean, Euzkaren jatorria ere haren jatortasuna adierazteko aipatzen da, nahiz eta baduen kontraesanik bertakoa izatearekin, kontraesan hori azaltzeko ahaleginik eskaintzen ez dela. Baina horrek berak naziotasunaren beraren aldarrikapena errazten du, Euzka beste nazio batzuen irudikapenen maila berean jartzen baitu. Lehen atalean aipaturiko subjektu melankoliko eta abertzaletasun bikoiztunetik abiatuak subjektu utopiko berrirako eraldaketaren lehen aztarnak Azkueren beraren diskurtsoan aurki litezke.

Euzkaren alegoriari lotutako diskurtso poetiko honen inplikazioak geopolitikoak ez ezik biopolitikoak ere badira, batez ere generoari dagokionez, emakume gisa irudikatutako nazioaren subjektuaz baldintza zorrotzak ezartzen direnez gero. Eta horretan ere Azkueren diskurtsoa ez da paradoxarik gabekoa, emakume figurako alegoriak erabili ohi dituzten diskurtsoetan gertatu ohi denez. Euzkaren deskripziora une batez itzuliz gero, ageriko egiten zaigu bere itxuraren zurruntasuna, eta batez ere birjintasuna eta kastitate adierazten duten sentsualtasun gabezia: arropa zuriaren sinbolikotasunaz gain, mantuak are gehiago estaltzeko balio du, bai eta belarri edo hebilladun zapatek ere, eta ile ehoa ere sentsualtasun gabezia horren aztarna da. Emakume itxurako alegoriak sakonetik aztertzean, Marina Warnerrek Atenearengan identifikatu du irudikapen horien eredu, bai nazio identitatearen aldetik, bai eta musa inspiratzailearenetik ere: «Athena, goddess of wisdom and of war, is the pattern for the armed maidens, invulnerable epitomes of the nation, like Britannia, as well as the Renaissance's muse of muses, patroness of learning and the arts» (XXI). Euzkari arretaz begiratu gero, ez da zaila ohartzea haren eredu hurbila Erdi Aroan badago ere, oraindik Atenearen ezaugarrien aztarnak ez direla guztiz ezabatu: altzaruzkoa du koroa, jainkosaren kasketaren antzera; otso narru hedez egindako gerrikoa Atenearen egidarekin berdinean liteke; eta bere itxura orokorrean jainkosa baten parekoa da, «Olimpoko andra andijhen / amurragarrija», baina nekez amatasuna edo edertasun limurtzailea adierazten duten jainko-

sen. Armadurarik ez duen arren, Euzka ere burdin jantzi eta guzti irudikatuturiko emakume alegoriko itxura androginodun horien artekoa da³, eta ez nolanahi, gizarte patriarkaletan hobetsitako irudi sinboliko garrantzitsua izan da-eta. XIX. mendeko gizarte viktoriarrean Ateneari egindako harrera beroa arakatzean, orduan eta ondoren ere emakumearen irudikapen horrek lorturiko arrakasta honela azaldu du Warnerrek:

Armour is worn by so many imaginary women, projections of the ideal, visual and literary, in our civilization today in order to demonstrate by deep association their law-abiding chastity, their virtuous consent to patriarchal monogamy as the system by which descent is traced and property transmitted. [...] Their bodies are made masculine through buckler, breastplate, helmet and spear, often directly recalling representations of Athena, to manifest their good behaviour in recognizing male precedence in kinship, or male authority in society and home. The chastity of the female body and the fidelity of a wife are essential to that. (Warner, 1996, 124-125)

Hortaz, Euzkaren itxurak berak bat egingo luke Azkueren poesiagintzak emakumeei eskainitako objektu posizioaz, lehen atalean ikusitakoaren arabera. Euskal poesiaren musari eta nazioaren irudikapenari emakume itxura eman izana ez da inondik ere emakumeak nazioan subjektu izateko gonbidapena. Sabino Aranaren pentsaeran agerikoa da gerora ere XX. mende hasierako abertzaletasunak emakumeari eskainiriko maila apalagoa (Amurrio, 2006). Horretan ere Eusebio Maria Azkue aitzindari izan zen. Aldi berean, musa nazionalak emakume itxura hartzen duenetik, emakumeei poeta edo idazle izateko aukera ukatzen zaie, subjektu poetikoaren posizioa gizonezkoentzat gorderik gelditzen den heinean, literatura eskoziarrean gertatutakoaren antzera (Stirling, 2008, 34). Beraz, ez da harrizkoa emakume bertsolariak edota Bixenta Mogel bezalako idazleak oihartzunik gabe gelditu izana Azkueren poesiagintzan, lehen atalean ageriko egina denez.

³ Eugenio Azkueren koadroan Gipuzkoa irudikatzen duen emakumeak biltzen ditu Ateneari dagozkion ezaugarri gehienak: gerritik gorako armadura janzteaz gain, kaskoa eta lantza dautza bere oinetan. Gainera hiru emakumeek euren probintziaren armariari eusten diote ezkerreko eskuaz ezkutua balitz legez.

Azkueren Parnaso euskalduna euskal literatura subalternitate egoeratik ateratzeko ahalegin gogoangarria da, bai bere horretan, bai eta gerora hegemonikoa izango zen euskal nazio identitatearen aurrekari gisa, euskaldunak subjektu poetiko eta politiko izateko bidean jartzen dituzenez gero. Baina aldi berean subjektu posizio hori bera ukatzen zaie beste batzuei, eta batez ere *mundu zaharra* atzean uztearen aldekoiei eta emakumei.

Bibliografia

AGAMBEN, G., 1995, *Estancias. La palabra y el fantasma en la cultura occidental*. Valentzia: Pre-textos.

AMURRIO, M., 2006, «Las mujeres en el proceso generizado de construcción de la nación vasca», *Cuadernos de Historia Contemporánea*, 28 (2006) 119-134.

APALATEGI, U., 2013, «Euskal subjektuaren bilakaera erromaneskoa: desberdintze estrategiaren eta homologazio nahiaren arteko negoziaketa literario-ideologikoak» [artikulu linean], 452^oF. *Literaturaren teoria eta literatura konparatua aldizkaria*, 9 (2013) 56-77. <http://www.452f.com/pdf/numero09/09_452f-mono-ur-apalategi-orgnl.pdf>

AZCUE, E. M., 1990, *Euskarazko vertsoak*. Bilbao: Labayru Ikastegia.

BARRIUSO, I., 2001, «Apolo y el Parnaso. El pensamiento neoclásico en las representaciones alegóricas», <<http://www.man.es/man/dms/man/actividades/pieza-del-mes/historico/2001-creencias-simbolos-y-ritos-religiosos-3/9-diciembre/MAN-Pieza-mes-2001-12-Apolo-Parnaso.pdf>>

BILLING, M., 1995, *Banal Nationalism*. Londres, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE.

BLANCO, A., 2012, *Cultura y conciencia imperial en la España del siglo XIX*. Valentzia: Universitat de València.

FORNELLS, M., 2013, *Gipuzkoako Pintore Erromantikoak. Pintores Románticos Guipuzcoanos*. Donostia: Kutxa Fundazioa.

FREUD, S., 1996, «Duelo y melancolía», in *Obras completas. Tomo II (1905-1915) [1917]*. Madril: Biblioteca Nueva.

GABILONDO, J., 2013, «Galdós, Etxeita, Rizal – Madrid, Mundaka, Manila: On Colonial Disavowal and (Post) Imperial Articulations of the Hispanic Pacific-Atlantic» [online article], 452^oF. *Electronic journal of theory of literature and comparative literature*, 9 (2013) 13-41. <http://www.452f.com/pdf/numero09/09_452f-mono-joseba-gabilondo-orgnl.pdf>

HOLO, S., 2002, *Más allá del Prado. Museos e identidad en la España democrática*. Tres Cantos: Akal.

JUARISTI, J., 1997, *El bucle melancólico. Historias de nacionalistas vascos*. Madril: Espasa Calpe.

LARRAÑAGA, C., 1997, «Del bertsolarismo silenciado», *Jentilbaratz*, 6 (1997) 57-73.

MAYER, T. (ed.), 2000, *Gender Ironies of Nationalism. Sexing the nation*. Londres eta New York: Routledge.

MIGUEL, P. de, 2014, «Coronación de D. Manuel J. Quintana, 1859», <http://www.senado.es/web/conocersenado/arteypatrimonio/obrapictorica/detalle/index.html;jsessionid=zm2TSxdXVLg7GxDGvKnLzpyvTM2zPmQF2y5nwRyZVRPRpWfzZqX2!209784553?id=SENPRES_013992>

MOLINA, F., 2005, *La tierra del martirio español. El País Vasco y España en el siglo del nacionalismo*. Madril: Centro de Estudios Políticos y Constitucionales.

PALENQUE, M., 1991, «La persistencia clasicista en la poesía decimonónica: Las «coronas» a Manuel José Quintana (1855)», *Philologia hispalensis*, 6 (1991) 237-247.

———, 2008, «La coronación de Manuel José Quintana (1855)», *Insula*, 744 (2008) 26-29.

ROSENDE, A., 2008, «La iconografía femenina de Irlanda. Creación y re/construcción de una nación en femenino», *Lectora*, 14 (2008) 251-267.

RUBIO, C., 2003, *La identidad vasca en el siglo XIX. Discurso y agentes sociales*. Madril: Biblioteca Nueva.

SANCHEZ, R., 2011, «Los funerales de Quintana», *Cuadernos de Ilustración y Romanticismo*, 17 (2011) 1-13.

STIRLING, K., 2008, *Bella Caledonia. Woman, Nation, Text*. Amsterdam, New York: Rodopi.

TOLEDO, A., 2006, «Musen arnasatik goi-arnasara euskal letretan barrena», *Euskera*, 51-2 (2006), 629-656.

VICKERS, J., 1990, «At His Mother's Knee: Sex/Gender and the Construction of National Identities», in G. Nemiroff (ed.), *Women and Men: Interdisciplinary Readings on Gender*. Toronto: Fitzhenry and Whiteside, 478-492.

WARNER, M., 1996, *Monuments and Maidens. The Allegory of the Female Form*. Londres: Vintage.

YUVAL-DAVIS, N., 1997, *Gender & Nation*. Londres, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE.

ZABALZA, X., 1997, «El significado oculto de la palabra «Euzkadi»», *FLV*, 29-74 (1997) 77-83.